

Det store bildet

INNLEDNING AV THOMAS HYLLEND ERIKSEN

Våpen, pest og stål åpner med et enkelt spørsmål: Hva kommer det av at den hvite mann har alt og den svarte mann nesten ingen ting? Spørsmålet ble stilt av papuaneren Yali, som Jared Diamond ble kjent med under en forskningsekspedisjon tidlig på 1970-tallet. Denne boken er et forsinket svar på Yalis spørsmål. Undertittelen, «Menneskenes historie gjennom 13 000 år», er for øvrig ikke ironisk ment. Det er altså det store bildet som skal risses opp, den menneskelige verdens transformasjoner fra isen begynte å trekke seg tilbake og frem til i dag. Først og fremst tar boken sikte på å forklare den ujevne utviklingen i verden, årsaken til at Europa og områdene som er dominert av europeeres etterkommere, har etablert en levestandard, et teknologisk utviklingsnivå og en kompleksitet i sosiale institusjoner som langt overgår det man finner i tradisjonelle samfunn som Yalis.

Å nevne at Diamond ikke er den første til å stille disse spørsmålene, er en underdrivelse. De har vært reist i hundrevis av år, og svarene har vært av alle slag – europeerne tilhører en høyerestående rase; Gud elsker den hvite rase; det kalde klimaet gjorde oppfinnsomhet til en dyd av nødvendighet; fraværet av tropesykdommer og giftslanger stimulerte befolkningsveksten ... – og fortsetter å bli tatt opp av amatører og dilettanter over hele kloden. Ja, for man må være amatør for å kunne stille spørsmål på dette ambisjonsnivået (man må elske det man gjør), og man blir uvegerlig dilettant av å skulle besvare spørsmål om alt fra de teknologiske forutsetningene for bosettingen av Polynesia til gressartene som dominerte i Levanten for åtte–ni tusen år siden (ingen er ekspert på alt dette). Diamond, som er utdannet biolog og følgelig mangler formell kompetanse i både arkeologi og historie, er dum-

dristig nok til å forsøke seg, og han består oppgaven med bravur. Denne boken ble opprinnelig utgitt i slutten av forrige århundre, og den er blitt en standardreferanse i globalhistorien; den blir stadig sitert, diskutert og kritisert, og forfatteren blir tatt på alvor av profesjonelle historikere. Etter fjorten år figurerer den stadig i det øvre sjiktet av Amazons milelange hale av verstseltgere: Både i USA og Storbritannia ligger *Våpen, pest og stål* stadig på topp 1500-listen, og det må sies å være meget respektabelt for en noe tilårskommen fagbok i en bokhandel der utvalget nærmer seg to millioner titler. Den nærmer seg klassikerstatus.

I MYLDERET AV tenkere, forskere og synsere som har lagt inn bud på forklaringer av globale forskjeller, plasserer Diamond seg i den langsiktige, materialistiske og økologisk/geografiske leir. Det finnes altså andre som enten mener forklaringen på Vestens overlegenhet kan søkes i de siste få hundre år (f.eks. tiden siden renessansen), som betrakter kulturelle forhold som avgjørende (f.eks. vitenskapen eller endog kristendommen), eller som anser økologi og geografi for å være relativt irrelevant sammenlignet med politiske og sosiale forhold. I denne korte innledningen skal jeg ikke introdusere Diamonds bok – det gjør han utmerket selv i sitt første kapittel – men i stedet tydeliggjøre særpreget ved Diamonds grep ved å sammenligne hans perspektiv med enkelte andre innfallsvinkler.

Først er det nødvendig å si litt om hovedpremisset, altså det syn at «Vesten» (eller kanskje snarere den nordatlantiske verden) rent faktisk *er* overlegen sammenlignet med andre regioner i verden. Det finnes flere mulige målestokker her. Antropologen Leslie White foreslo på 1940-tallet at et samfunns sosiale evolusjon kunne måles i den totale energimengden det utnyttet i sine omgivelser. Det er ikke noe dårlig utgangspunkt. Oppdagelsen av kull i Storbritannia på 1830-tallet var for eksempel både avgjørende og nødvendig for landets globale hegemoni utover i det samme århundret. Det ville ikke ha vært nok trær på De britiske øyer til å holde imperiets dampmaskiner gående gjennom victoriatiden.

Andre kriterier på utviklingsnivå kan være antall kalorier som fortæres per innbygger (et mer erfaringsnært mål på energiforbruk), eller de velkjente FN-indikatorene levealder og utdanning. Men å si «utdanning» er nesten som å si «demokrati»: Da har man allerede smuglet inn en verdivurdering som må begrunnes. Diamond gjør ikke det i denne boken. I sin neste bok, *Collapse* fra 2005, diskuterer han derimot politiske styringsformer inn-

gående og med et visst personlig engasjement. Her er han bare opptatt av politisk form som indikator på kompleksitet og utviklingsnivå.

Det kan selvfølgelig diskuteres i hvilken forstand de nordatlantiske landene rent faktisk har etablert et forsprang på resten av verden. Det kan utvilsomt hevdes at innbyggerne på Vanuatu (Melanesia) har høyere livskvalitet enn de på Manhattan. Det kan også vises til at Øst-Asia kanskje er i ferd med å overta det globale hegemoniet fra den atlantiske verden, men da er vi nede på sekundvisernivå, så dette synspunktet er ikke direkte relevant for de lange linjene Diamond trekker, og uansett er det forklaringen av Eurasias hegemoni og ikke av Europas senere dominans som er hans beste kort. Faktum er at de nordatlantiske landene og deres satellitter har ført an innen industriell og teknologisk utvikling, og har underlagt seg andre land både direkte (gjennom kolonialisering) og indirekte (gjennom handel, strategisk migrasjon og krigføring). De som anser denne typen globale forskjeller for å være uinteressante, trenger neppe å lese Diamonds bok. Heretter tar jeg for gitt at disse forskjellene regnes som relevante og trenger én eller flere forklaringer.

HVORFOR HADDE DET seg da slik at staten, skriften, metallene, profesjonelle byråkratier og militærvesener, samt teknologien som skulle gjøre moderniteten mulig, oppstod først i Eurasia og ikke i Afrika, Australia eller Amerika? Mange historikere daterer det store vannskillet til perioden fra Europas senmiddelalder til de store erobringene rundt år 1500. Da våknet gradvis en kollektiv nysgjerrighet på å forstå verden uten å måtte vise til hellige skrifter. Den nygamle (for den var jo inspirert av klassiske forbilder) intellektuelle åpenheten var beleilig nok ledsaget av vesentlige teknologiske nyvinninger som geværet og boktrykkerkunsten. Globalhistorikeren Felipe Fernandez-Armesto har skrevet at dersom en delegasjon fra en fremmed planet ankom Jorden i år 1300, ville de umulig ha kunnet spå at Europa ville være den hegemoniske verdensdelen i løpet av et par hundre år. Det fantes blomstrende kongeriker i Vest-Afrika, i Mesoamerika og Andes, i Kina og India, og det muslimske kalifatet var på høyden av sin makt. Europa fremstod som stagnert og tilbakeliggende. (Kortsiktig tenkning, ville Diamond ha sagt: Befolkningstettheten var alt høy i Europa, og nødvendig teknologi og handelsnettverk var på plass. De forbigående problemene var kostbar og kontraproduktiv krigføring samt en kirke som kvalte fri tenkning og privat initiativ.)

To hundre år senere var bildet forandret. Kina hadde ved keiserlig dekret oppgitt sin koloniale ekspansjon, spanjolene hadde kastet ut maurerne og var i ferd med å beseire inkaene og aztekerne i Den nye verden, handelen blomstret fra Middelhavsområdet til Flandern og Riga, og det ble gjort store fremskritt innen kunst, kultur og vitenskap. Denne endringen ser for de fleste ut som et betydelig globalhistorisk vannskille.

Diamond legger vekten et annet sted enn de som begynner analysen ved den tidlige modernitetens gjennombrudd, og han står enda fjernere fra de historikerne som hevder at det først var rundt år 1800 at Europas forsprang vokste seg stort. Etter hans oppfatning må årsakene til den eurasiske dominansen søkes alt for rundt ti tusen år siden, ved jordbruksrevolusjonen og husdyrholdets begynnelse. I det eurasiske beltet mellom 30 og 45 grader nord (og i særdeleshet i «den fruktbare halvmåne» fra Libanon via Sør-Anatolia til Mesopotamia) var de naturlige forutsetningene gunstige for begge deler: Det fantes ville dyr som lett kunne domestiseres og utnyttes til en mengde formål, og dessuten eksisterte en rekke arter gress med store frø som gjennom systematisk avl kunne bli til det vi i dag kjenner som korn. Han viser at langt de fleste spiselige plantene som i dag brukes i landbruk over hele verden, kommer fra dette tempererte beltet i Eurasia, og at det samme gjelder for de fleste husdyrene som er vanlige i dag, fra uroksen til villsauen. (Prøv å melke en gnu eller ri på et neshorn, og du ser poenget.)

Dessuten gjorde forbindelsene mellom øst og vest det mulig for nyvinninger å spres raskt over et stort område. Amerika og Afrika er derimot orientert langs en nord-syd-akse, noe som gjør diffusjon av denne typen vanskeligere på grunn av de store klimatiske variasjonene.

Senere skulle det vise seg at de dominerende eurasiske befolkningene, og etter hvert særlig de europeiske, hadde utviklet et mer robust immunsystem enn de isolerte urfolkene og mindre gruppene de etter hvert kom i kontakt med. Langt flere indianere døde av sykdommer enn av kuler. Det gode immunforsvaret skyldtes for en stor del at eurasierne hadde levd i nærkontakt både med husdyr og med et assortert utvalg av fremmede i tusenvis av år.

Disse to momentene utgjør Diamonds mest originale bidrag, og han gjør mye ut av dem. Som god evolusjonsbiolog skiller han mellom *proksimate* og *ultimate årsaker*, eventuelt umiddelbare og grunnleggende årsaker: Den umiddelbare årsaken til Storbritannias globale herredømme på 1800-tallet var dampmaskinen, kullgruvene (starten på vår tids narkomane avhengighet av fossilt brensel) og detaljer som gode skipsverft og en hierarkisk sosial organisasjon. Den grunnleggende årsaken var imidlertid en

høy befolkningstetthet som skyldtes jordbruksrevolusjonen, sammen med tekniske innovasjoner som hang sammen med den harde konkurransen mellom europeiske stater.

Mye av Diamonds argumentasjon er ukontroversiell blant historikere, som avsnittet ovenfor. At jordbruksrevolusjonen muliggjorde økt befolkningstetthet og dannet grunnlaget for bysamfunn, arbeidsdeling og statsdannelser, er ikke akkurat noen nyhet. Det er heller ikke så underlig at de største endringene kom på det eurasiske kontinentet, som tross alt er klodens desidert største landmasse, og som trolig hadde godt over halvparten av verdens befolkning for ti tusen år siden.

Derimot er Diamonds sterke betoning av økologiske og geografiske forhold som årsaksfaktorer, samt viljen til å trekke en ubrutt linje fra istidens slutt til våre dager, original og tilsvarende kontroversiell. Her fremstår Diamond som en arvtager etter baron de Montesquieu (1689–1755), den første i moderne tid til å hevde at klimaet forklarte forskjeller i kultur og «siviliseringsnivå». Ikke bare de som arbeider mer detaljert innenfor kortere tidsakser, men også mange av dem som tenker langsiktig, legger nemlig størst vekt på andre faktorer enn Diamond. Han er en ureformert materialist, og som formidler av et ikke-marxistisk, materialistisk historiesyn minner han ikke så lite om antropologen Marvin Harris (1927–2001).

Harris betraktet verdenshistorien og det resulterende kulturelle mangfoldet som et resultat av økologiske og demografiske faktorer. Et av hans glansnumre bestod i en materialistisk forklaring av hinduismens hellige kuer: Kuene var økonomisk nyttige for alle (melkeprodukter) og for urene lavkaster (kjøtt og lær), og de var økologisk billige fordi de gresset i grøfter og andre uproduktive områder. Ideen om at kuer skulle respekteres fordi de var hellige, var altså funksjonell, men ikke den egentlige forklaringen på kuenes status. Diamond resonnerer ofte på omtrent samme måte. Menneskers tilpasninger er resultater av mulighetene som ligger i geografi og økologi. Hva de tenker og tror, har mindre betydning. For en tenker av Diamonds type virker det rimelig å anta at grisen er uren i Midtøsten fordi den kan være smittebærer, ikke fordi den er et kloddyr som ikke tygger drøv, og derfor ikke passer inn i det rådende klassifikasjonssystemet.

I og med sin rene materialisme skiller Diamond lag med en forfatter som Ernest Gellner. I sin betydelige bok *Plough, Sword and Book* (merk kontrasten til Diamonds tittel) legger Gellner vekt på noen av de samme faktorene som Diamond, særlig fremveksten av jordbruket, men for ham representerer skriften og de skriftbaserte religionene et avgjørende vann-

skille. I likhet med mange andre (som Shmuel Eisenstadt) viser Gellner til filosofen Karl Jaspers' begrep *Achsenzeit* («aksetiden», eng. *The Axial Age*), perioden fra ca. 800 til 200 fvt., da omfattende religiøse og filosofiske systemer oppstod uavhengig av hverandre i Levanten (herunder Hellas), India og Kina. Disse tankesystemene gjorde det mulig å skille ut begreper fra mytene og betrakte dem utenfra, kritisk og konstruktivt. Den sokratiske dialogen, som begynner med spørsmål av typen «Hva er sannhet?», er et typisk produkt av denne revolusjonen, som var en forutsetning for ikke bare filosofien, men også vitenskapen. Gellners betoning av vitenskapens dominans i Europa (snarere enn f.eks. i Kina eller India) er ikke uforenlig med Diamonds økologiske perspektiv, men føyer en vesentlig dimensjon til det som ikke vokser organisk ut av økologi og økonomisk overskudd, nemlig den intellektuelle. Diamond er for øvrig ikke særlig opptatt av religion heller, annet enn som integrerende og legitimerende verdisystem.

Overfor dem som vektlegger idémessige faktorer som avgjørende i verdenshistorien, som Max Weber og hans *Den protestantiske etikk og kapitalismens ånd*, vil Diamond enten hevde at de umiddelbare årsakene til den industrielle revolusjon (protestantisk sparsommelighet) har dypere, mer grunnleggende årsaker (geografi, økologi og demografi) eller at de er irrelevante for det store bildet. Mot dette kan man selvfølgelig innvende at Diamond maler et stort bilde med lav oppløsning, mens de virkelig interessante historiske kjensgjerningene først kommer til syne når man tar for seg en liten flik av lerretet som man så fyller med tålmodighet og smale penselstrøk.

Noen av forskjellene i innfallsvinkler er komplementære. At enkelte tar for seg grovarbeidet og en røff klassifikasjon av verdens samfunn etter kompleksitetsnivå, som Diamond gjør, burde være til å leve med også for dem som har viet sitt liv til å studere engelsk landbruk i perioden 1650–1675. Av og til er det imidlertid snakk om reell uenighet.

Materialistiske forklaringer på komplekse samfunnmessige forhold er alltid besnærende, men ikke alltid overbevisende. Da Marvin Harris hevdet at aztekerne ble kannibaler på grunn av proteinmangel, ble han imøtegått både av økologer som viste at det var nok protein i Meso-Amerika, og av religionsforskere som hadde klare synspunkter på hva rituell kannibalisme kunne ha betydd. Harris likte å formulere sine problemstillinger i gåteform. Dette fikk hans skeptiske kollega Marshall Sahlins til å bemerke at gåtene var fine, de; det var bare så kjedelig at svaret alltid var protein.

Slik har det en tendens til å forholde seg med Diamond også. Han har

mye å si om den sentraliserte kinesiske staten (Marx' «asiatiske produksjonsmåte», Karl Wittfogels «hydrauliske despoti») og dens komparative ulemper med hensyn til teknologisk innovasjon, men lite eller ingenting om konfutsianismens personforståelse versus den jødisk-kristne. Andre vil fremholde det kristne individbegrepet som avgjørende for Europas hege-
monni.

Argumentet om hvorfor det var Europa og ikke Øst-Asia som etter hvert tok ledelsen geopolitisk og teknologisk, går ut på at Kina var sentralisert, mens Europa bestod av konkurrerende småstater som knivet om å overgå hverandre. Til forskjell fra andre som har fremmet det samme argumentet, legger Diamond vekt på Europas *fasjon* med halvøyer og store øyer, noe som vanskeliggjør sentralisering og oppmuntrer til konkurranse. Det lyder vel og bra, men som historikeren J.R. McNeill har påpekt, har verden saktens sett konkurrerende småstater andre steder også (ikke minst i India på nøyaktig samme tid som europeerne erobret Amerika), uten at det har avstedkommet lignende resultater. Kanskje Europa ganske enkelt opplevde et lykkelig sammenfall av en rekke tilfeldige omstendigheter – høy befolkningstetthet og betydelig økonomisk overskudd, stringent filosofi som kunne anvendes i samfunnsstyring, vitenskap og teknologi, konkurranse mellom stater, lange kyster som oppmuntret til ekspansjon, og kanskje ytterligere et halvt dusin faktorer (Gellner nevner totalt femten i sin bok).

VÅPEN, PEST OG STÅL skal ikke bare leses som en historiebok der geografi og økologi danner det analytiske rammeverket for en forklaring av globale ulikheter. Diamonds globale perspektiv er nemlig gjennomført ganske konsekvent. Han starter boken med en historie fra Ny-Guinea, og i flere av kapitlene er de viktigste eksemplene hentet fra ikke-europeiske samfunn.

Til slutt er det verdt å bemerke at om Diamond med rette eller urette kan beskyldes for geografisk og økologisk determinisme, så kan iallfall ingen påstå at han er rasist. Det var ikke fordi befolkningen i Levanten og Kina var smartere enn andre at nettopp de fant opp jordbruket og husdyrholdet, byen og skriften. Det var fordi omgivelsene gav dem et forsprang. (Som nordeuropeere puster vi lettet ut – det er jo bare helt nylig at vi har bidratt med noe som helst. Dette skyldes altså ikke at vi fra naturens side er dummere enn andre.)

Diamond argumenterer faktisk for at melaneserne han kjenner fra Ny-Guineas høyland, kanskje er litt mer intelligente enn gjennomsnittsameric-
kaneren. Det skyldes to forhold: På grunn av sine strevsomme og risikable

liv, der omgivelsene byr på både naturlige og kulturelle farer, er egenskaper vi forbinder med intelligens blitt selektert for i hundrevis av generasjoner. Dessuten bruker melaneserne sine hjerner mer aktivt enn den jevne nord-amerikaner, som svømmer i passivt mediekonsum og er avhengig av krykker som skrift og datateknologi for å kunne tenke selv. De naturgitte faktorene som har lagt grunnlaget for ulikhetene i verden, omfatter med andre ord ikke menneskenes medfødte egenskaper. Dette er det greit å få slått fast. Selv om rasebiologien for lengst er forlatt som kulturell forklaringsfaktor blant forskere, har den jo fremdeles en viss appell ute i samfunnet.

Det er nok av tolkninger, detaljer, synspunkter og argumenter å diskutere i Diamonds usedvanlig bredt anlagte og vidtrekkende bok. Alle med et minimum av interesse for de lange linjene i verdenshistorien vil oppleve både begeistring, irritasjon, forbløffelse og uenighet underveis. Av og til kan man endog glede seg over å slå Diamond på hjemmebane: Når han beskriver stagnasjonen i den afrikanske statsutviklingen, har han riktignok tatt med tsetsefluen som begrensende faktor på spredningen av kvegdrift. Samtidig glemmer han at Afrika har få farbare vannveier som kunne ha forbundet ulike deler av kontinentet, og later til å være uvitende om at ødeleggelser forårsaket av elefanter og bavianer har begrenset det mulige jordbruksoverskuddet over hele kontinentet. I begynnelsen av sin fortelling legger han dessuten altfor liten vekt på betydningen av ismeltingen og oppvarmingen av det tempererte beltet i Eurasia, som markerte slutten på en lang periode av teknologisk og trolig kulturell stagnasjon blant oss mennesker.

Det eksisterer en faktisk og legitim uenighet om hvordan de siste 13 000 årene bør forstås for å kaste klarest mulig lys over nåtiden. Diamond under-spiller etter min oppfatning kulturelle, politiske og religiøse forhold, men samtidig bringer han inn nye fakta og perspektiver – ikke minst på *våpen, pest og stål* – som alle vil ha glede av å lese om. Hvis historien om hvem vi er kan betraktes som en bløtkake, kan dette bidraget med rette betraktes som en del av kakebunnen. Gelétoppene får andre ta seg av.

Thomas Hylland Eriksen
Oslo, april 2011

REFERANSER

- Fernandez-Armesto, Felipe (1996) *Millennium: De siste tusen års historie*. Oslo: Cappelen.
- Gellner, Ernest (1988) *Plough, Sword and Book: The Structure of Human History*. Chicago: University of Chicago Press.
- Harris, Marvin (1980 [1977]) *Kannibaler og konger: Om kulturenes opprinnelse*, overs. Ådne Goplen. Oslo: Gyldendal.
- McNeill, J. R. (2001) «The world according to Jared Diamond». *The History Teacher*, Vol. 34, No. 2.
- Weber, Max (2001 [1920]) *Den protestantiske etikk og kapitalismens ånd*, overs. Sverre Dahl. Oslo: De norske bokklubbene.
- White, Leslie (1949) *The Science of Culture: A Study of Man and Civilization*. New York: Farrar, Straus and Giroux.